

**РОЗДІЛ XII. ДО ОПТИМІЗАЦІЇ ГАЛУЗЕВОЇ І ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУР
ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ**

**XII.1 Головні риси сучасної трансформації галузевої структури господарства,
напрямки її оптимізації**

Перехід українського суспільства до ринкових засад господарювання супроводжується глибокими кризовими процесами в економіці, які зумовлені трансформацією регіональних соціосистем. Найбільші зміни торкнулися господарських систем, які зазнали значних перетворень внаслідок зміни форм управління, впровадження ринкових механізмів функціонування. Трансформація господарства – це не просто зміна якогось елемента, - це «перетворення структури, причиною якого служить зміна її структурних елементів, що виходить за межі можливостей самоорганізації системи на колишньому рівні» (А.Корнус, 2014, с.126).

Важливим етапом, на якому перебувають господарські системи обласних регіонів України, влід за етапом формування і зрілості (за В.Захарченком, 2004), є стан перетворення, що має привести їх до нової якості. Але ці перетворення не є еволюційними, на цьому етапі відбуваються функціонально-генетичні зміни у господарстві, змінюються управлінські форми його організації, просторова структура.

Залежно від динаміки змін, що відбуваються в господарських системах, виділяють системи, що змінюються швидко, або ті, що розвиваються повільно. Можливе і явище гетерохронного динамізму, коли різні галузі господарства розвиваються з різною швидкістю (В.Захарченко, 2004, с.43).

Господарство Тернопільської області зазнало в сучасних умовах глибоких змін, процесів деградації у всіх галузях і сферах. Воно є складовою частиною національного господарського комплексу України. Займаючи 2,3% території країни і 2,5% її населення, область виробляє 1,2% валового регіонального продукту держави, 3,6% її сільськогосподарської і 0,7% промислової продукції. У регіоні вироблялось у 1990 р. – 2% валового продукту, це свідчить про значно вищі темпи падіння виробництва, ніж в інших регіонах України. Це свідчить про її економічну депресивність, яка триває із 90-х років ХХ ст. дотепер. В Україні область виділяється за виробництвом спирту, м'яса, цукрових буряків, цукру, масла, сиру.

У передкризовий період Тернопільська область була регіоном, в якому основною галуззю економіки була виробнича сфера, а в ній – сільське господарство, промисловість, транспорт та будівництво. У валовому внутрішньому продукті до 1992 р. провідне місце займала промисловість, а пізніше пріоритет відійшов до сільського господарства. Область із промислово-аграрної перетворилась на аграрно-промислову. Внаслідок значного падіння рівня виробництва, а особливо переробної і добувної промисловості, будівництва змінилось співвідношення між виробництвом і сферою послуг. Остання займає вже понад половину у структурі валової доданої вартості (табл. XII.1).

Таблиця XII.1

Структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності (у%)*

Галузі	1994	2000	2005	2012
Промисловість	36,5	18,5	13,7	12,5
Будівництво	7,8	3,6	4,2	4,1
Сільське господарство	40,7	35,1	24,4	22,1
Транспорт і зв'язок	8,2	14,2	10,9	15,1
Торгівля і матеріально-технічне забезпечення	5,8	7,2	14,7	11,1
Інші галузі	1,0	1,2	22,1	35,1
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

До оптимізації галузевої і просторової структур господарського комплексу

Внаслідок кризових процесів у виробництві та тривалої відсутності реформ у ньому, відбулась зміна структурних показників діяльності підприємств. Якщо у кінці ХХ ст. переважали великі і середні підприємства, то уже тепер – малі (89%). На них зайнято 40,5 тис. працівників (50,1%) і виробляється продукції на 10145 млн. грн. (14,7%). Великих підприємств є 5, у них зайнято 7,5 тис. працівників і виробляється продукції на 34,8 млрд. грн. Ці підприємства ще залишилися на транспорті (2), промисловості (1), у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (2). Середні підприємства (таких 283) є у всіх галузях, найбільше – у галузях культури, транспорту, промисловості, сільського господарства. Майже 100% підприємств малих розмірів у галузях фінансової та страхової діяльності, освіти, здійснення операцій з нерухомості, охороні здоров'я та ін.

За виробництвом багатьох промислових товарів Тернопільська область займала провідні місця в Україні. Зокрема в 1994 р. тут вироблялось 48,3% бурякозбиральних комбайнів, 26% тканин, 3,7% масла, 5,7% цукру, 2,7% м'яса від всеукраїнського показника. В області у 90-их роках ХХ ст. функціонувало 173 промислових підприємств, які виробляли 1,7% промислової продукції країни. На території області були потужні заводи машинобудування (в/о «Ватра», «Оріон», «Сатурн», комбайновий завод), легкої промисловості (в/о «Текстерно», завод штучної шкіри, «Ватин», перопухова фабрика, швейні підприємства), харчової (9 цукрових, 9 консервних, 10 спиртових заводів, 7 маслозаводів, 3 сирзаводи, 4 молокозаводи, 3 м'ясокомбінати та ін.), взуттєвої, меблевої промисловості та виробництва будматеріалів. Структура промислового виробництва у період початку кризи і в сучасний період представлена на рис. XII.1.

Із неї видно, що найшвидшими темпами зменшувалося виробництво на підприємствах машинобудівної та легкої промисловості. Це були великі підприємства з багатотисячними колективами працівників, які зупинилися, або різко зменшили свою потужність. Не зумівши вчасно перепрофілюватися, такі підприємства вже ніколи не зможуть відновитись у матеріально-технічному відношенні.

На зміну великим промисловим підприємствам машинобудування і легкої промисловості прийшли малі, які нерідко були засновані на їх базі з участю іноземного капіталу, або виникли заново. Ці підприємства використовували сировину і допоміжні матеріали, робочу силу із основних підприємств і працювали переважно на експорт. Нові підприємства також виникали на початку 2000-х років у харчовій промисловості і промисловості будівельних матеріалів. Вони почали випускати конкурентоспроможну продукцію і швидко знаходили своє місце на ринку. Саме завдяки їм харчова промисловість і виробництво будматеріалів стали головними галузями, що сприяли виходу промисловості із соціально-економічної кризи. Ці галузі дають сумарно понад 2/3 промислової продукції області. Основні підприємства – недержавної форми, вони використовують передові технології, нову сировину і матеріали, дешеву робочу силу. Такі підприємства розширили асортимент продукції, поліпшили її якість і стали відомими не тільки у регіоні, але й в Україні (кондитерська фабрика «Терра», Бучацький сирзавод, Тернопільський маслозавод, Копичинецьке підприємство з виробництва м'ясних виробів та ін.) Із підприємств інших галузей постійно працюють меблеві фабрики «Нова» і «Тернопільська», завод «Борденетце» у Тернополі, підприємства з виробництва будматеріалів та ін.

Поряд із значним скороченням виробництва і працівників у промисловості відбулося зменшення чисельності працівників у інших галузях, передусім у будівництві і на транспорті. Тільки за 1988-1996 рр. таке скорочення у промисловості відбулося на 30,9%, у будівництві – на 44,6%, на транспорті – на 33,4%, у сільському господарстві – на 8,5%. Деяке збільшення транспортних послуг та будівництва спостерігається в останньому десятилітті і ці галузі, на відміну від промисловості загалом, вже поліпшили свої показники у виробництві валового внутрішнього продукту (табл. XII.1).

Незважаючи на реформи, які були проведені у сільському господарстві, в області не

вдалося суттєво збільшити обсяги сільськогосподарського виробництва. Це певним чином зумовлено нераціональним використанням земельних ресурсів, відносинами, які склалися між сільськогосподарськими виробниками і державою та ін.

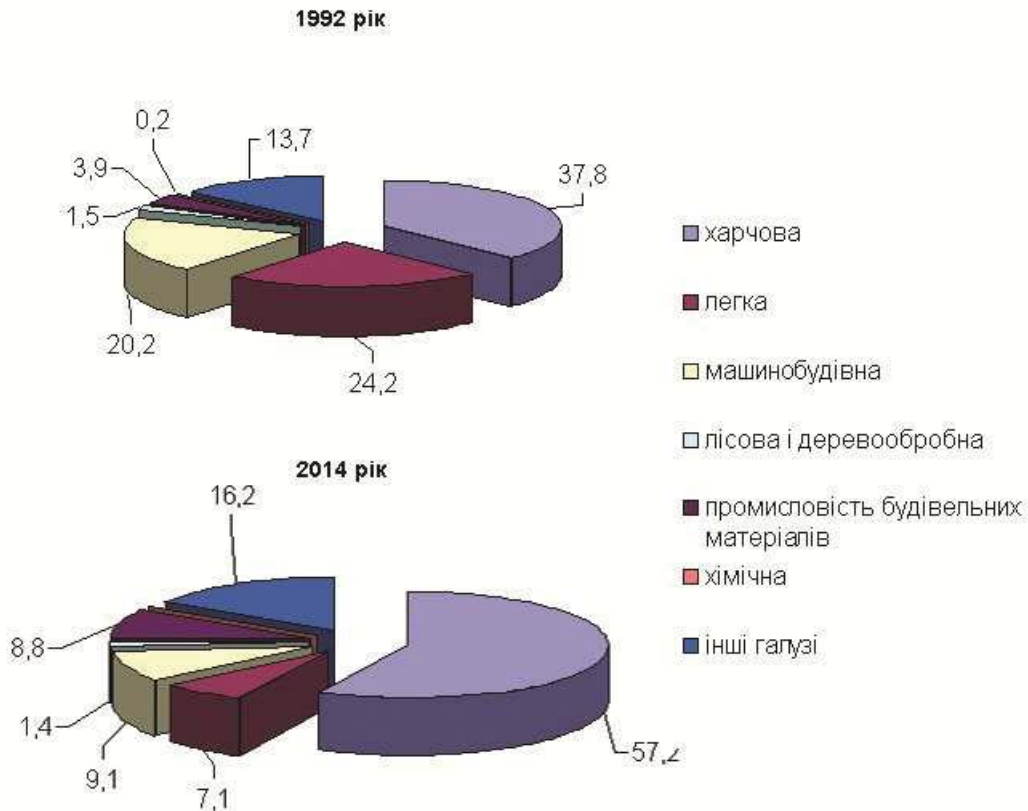

Рис. XII.1 Галузева структура промисловості Тернопільської області, у%

В області на зміну 405 колгоспам і 25 радгоспам появились нові форми сільськогосподарських підприємств – господарські товариства, виробничі кооперативи, приватні господарства і фермерські господарства (табл. XII.2). У їх власності знаходиться 91% сільськогосподарських угідь, решта – у власності громадян та землекористувачів інших категорій. Сільськогосподарські підприємства виробляють понад 36% продукції сільського господарства, господарства населення – понад 47%, при цьому частка останніх у виробництві товарів промисловості – 73,2% (2014 р.).

В області ще є значною кількістю селянських господарств, які мають невеликі земельні наділи (менше 15-20 га), що як свідчать дослідження, не можуть ефективно функціонувати, мати належний рівень технічного та фінансового забезпечення. Такі господарства становлять понад 27% від загальної кількості підприємств, але їх частка поступово скорочується внаслідок об'єднання наділів окремих господарств.

Важливе значення в області займають фермерські господарства, таких в 2014 році було близько 600. Вони переважно середні за розмірами (5-50 га) або великі (понад 1000 га). Частка останніх поступово збільшується, малі фермерські господарства не витримують конкуренції і приєднуються до великих. Тепер у володінні великих підприємств (11,6% від кількості) знаходиться 50,8% сільськогосподарських угідь.

До оптимізації галузевої і просторової структур господарського комплексу

Фермерські господарства займаються переважно рослинництвом, передусім вирощуванням пшениці, ріпаку, сої, картоплі, овочів.

Таблиця XII.2

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2014 році*

Райони	Усього	У тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
По області	1020	198	195	9	582	5	31
Бережанський	30	8	8	-	13	-	1
Борщівський	103	13	12	1	76	-	1
Бучацький	54	10	9	-	33	1	1
Гусятинський	87	9	18	-	56	-	3
Заліщицький	43	5	11	1	25	-	1
Збаразький	61	18	4	-	37	-	2
Зборівський	55	14	11	2	26	-	2
Козівський	66	8	7	-	49	-	2
Кременецький	23	6	4	-	13	-	-
Лановецький	31	6	12	-	12	-	1
Монастирський	17	5	6	-	5	2	-
Підволочиський	46	14	4	-	22	-	6
Підгасцький	21	7	1	-	13	-	-
Теребовлянський	106	14	32	-	57	-	3
Тернопільський	134	26	19	4	82	-	3
Чортківський	63	10	23	-	30	-	-
Шумський	53	11	11	-	29	-	2
м. Тернопіль	22	12	2	-	4	2	2

У регіоні, як і раніше, основною галуззю сільського господарства є землеробство, у ньому виробляється майже 73% продукції (у 2000 р. – 61,2%). У цій галузі, як і, особливо, у тваринництві, відбулося значне зменшення виробництва продукції. Деякі позитивні зміни відбулися за останні роки, вони особливо відчутні у рослинництві (картоплярство, овочівництво, садівництво і ягідництво).

За час реформування сільського господарства структура земельного фонду змінилася незначно: сільськогосподарські угіддя займають близько 80% земельного фонду, у ньому дещо зменшилася частка орних земель, але збільшилася пасовищ і багаторічних насаджень (рис. XII.2).

Особливо значні структурні перетворення торкнулися посівних площ сільськогосподарських культур.

При майже незмінній величині площ посівів відбулися значні зміни у їх видовому складі. Значно збільшились площі під зерновими культурами (за 1990-2014 рр. – на 98 тис. га, або на 16,8%), особливо під кукурудзою. Внаслідок цього, та за рахунок зменшення площ під житом, гречкою, вівсом та зернобобовими в області виробництво зернових збільшилося у понад 3 рази, порівняно з 2000 роком. Цьому сприяло також підвищення врожайності зернових, особливо кукурудзи і сої, яке досягалося як внаслідок

впровадження передових технологій вирощування, так і нових сортів цих культур.

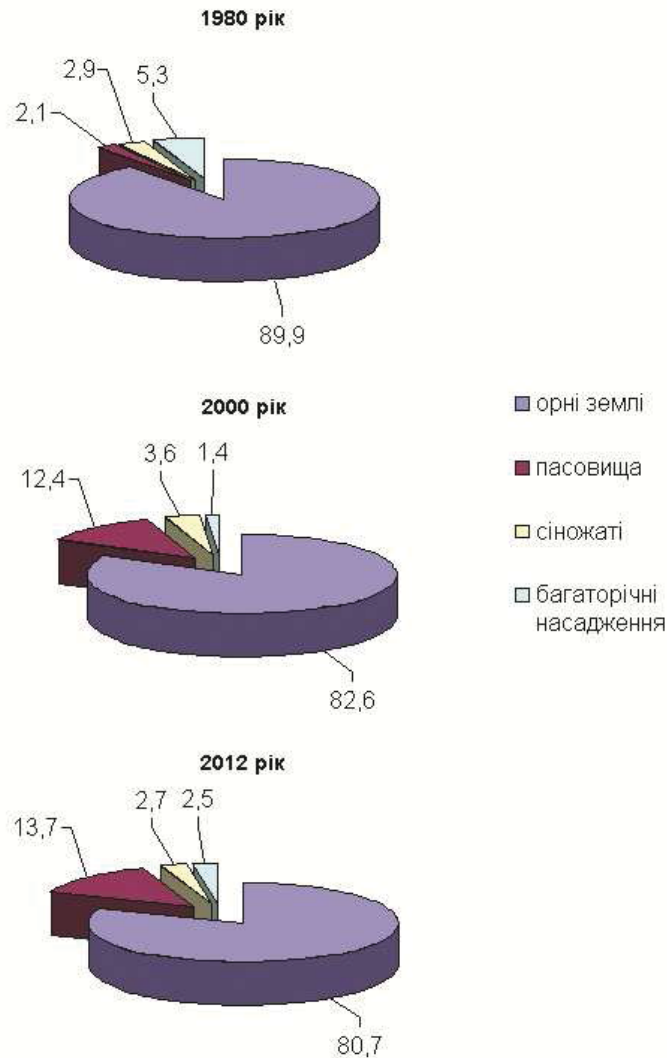

Рис. XII.2 Структура сільськогосподарських угідь у Тернопільській області, у %

Найбільше зернових культур вирощують господарства населення (90%, у 1990 р. – 4%).

Найбільші зміни у посівних площах стосуються технічних культур. Якщо у кінці ХХ ст. у їх структурі понад 82% становили цукрові буряки, то вже у 2014 р. їх частка зменшилась до 38%. Це відобразилося і на виробництві цукрових буряків, валові збори яких порівняно з 1990 р. зменшились у 2 рази (в 2014 р. – 1564 тис. т.). Це зумовлено зменшенням потреб у виробництві цукру, що виникли в країні через втрату багатьох ринків збуту цієї продукції. Але, водночас, ті господарства (а це переважно сільськогосподарські господарства), що займаються вирощуванням цукрових буряків, значно підвищили врожайність цієї культури (з 2000 до 2014 рр. у 2 рази) внаслідок використання передових технологій, в т.ч. й іноземних. У господарствах населення

До оптимізації галузевої і просторової структури господарського комплексу

посівні площі і валові збори цукрових буряків різко зменшилися через неефективність виробництва (великі затрати на вирощування і транспортування буряків, трудомісткість виробництва). Найбільше цукрових буряків збирають у Кременецькому, Підволочиському, Козівському, бучацькому районах, найменше – у Бережанському, Борщівському, Лановецькому районах. Це відображається на сировинній базі цукрових заводів, яка значно звузилась, а відповідно й виробництво цукру поступово зменшується.

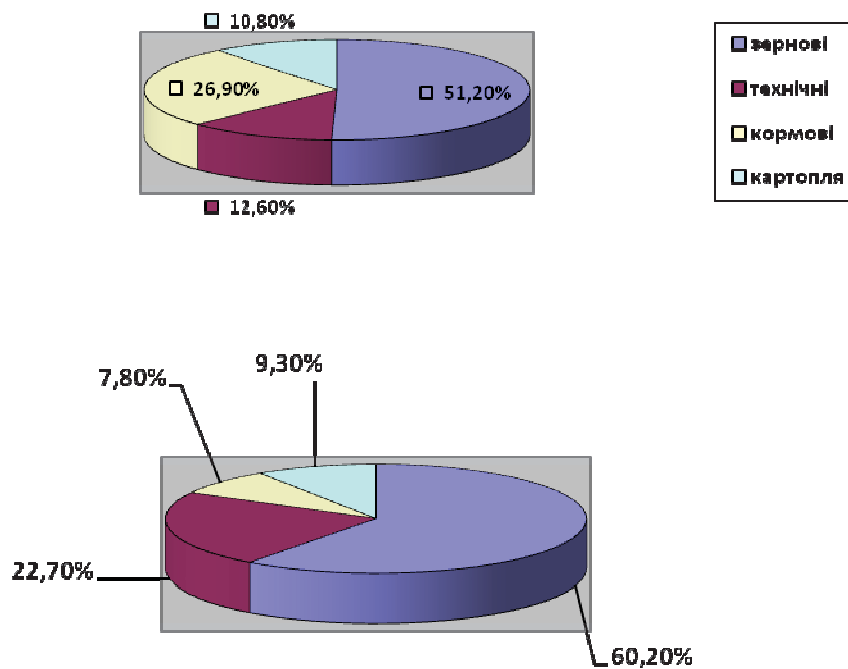

Рис. XII.3 Структура посівних площ у Тернопільській області, %

Збільшення потреби в країні у олійних культурах призвело до появи у посівних площах ріпаку і соняшнику, які вже займають понад 2/3 площ технічних культур (відповідно 49,0 і 19,4 тис. га). Виробництво ріпаку в 2014 р. становило майже 160 тис. т (в 1990 р. – 12,7 тис. т), а соняшнику – 42,1 тис. т (до 1995 р. не вироблялось). Це явище є позитивним у плані диверсифікації виробництва технічних культур, але має й негативні наслідки, позаяк саме ці культури сильно виснажують ґрунт. Вирощування таких культур без дотримання сівозміни (а це відбувається повсюдно) є важливим чинником деградації ґрунтів, зменшення продуктивності земельних ресурсів. Ці явища посилюються внаслідок не завжди контрольованого внесення мінеральних добрив, а особливо використання отрутохімікатів.

У посівних площах області дещо зменшилася площа під кормовими культурами (у 2000 р. – 25,9%, у 2014 р. – 8,6%), що зумовлено скороченням поголів'я худоби у господарствах населення, впровадженням нових способів вирощування свиней і птиці з використанням біодобавок та штучних кормів.

Зменшилися в останні роки також площі під картоплею і овочами, але виробництво цих культур значно збільшилось (порівняно з 1990 р. картоплі у 1,2 рази, овочів – у 2,2

раза) завдяки запровадженню нових високоврожайних сортів цих культур. Більшість таких культур вирощується у господарствах населення (у 2014 р. – 1161,7 тис. т картоплі і 230 тис. т овочів). Спостерігається значне збільшення виробництва картоплі і овочів за рахунок підвищення їх врожайності (195 ц/га картоплі у 2014 р. проти 143,3 ц/га у 2000 р., відповідно овочів 235, 4 ц/га і 111 ц/га). Нестабільність ринку цих культур, великі обсяги завезення окремих видів овочів з інших країн чи регіонів України зумовлюють низьку ефективність виробництва овочів і картоплі у господарствах населення. Існує також і проблема зберігання овочів, розширення їх видового асортименту. Деяким чином цю проблему вирішило тепличне господарство «Сеньківське», що у Заліщицькому районі, яке вирощує ранні овочі для потреб не тільки населення області, але й багатьох регіонів України.

У Тернопільській області ще невисокий рівень концентрації садів і виробництва фруктів і ягід. На 100 га угідь припадає 1,7 га садів, виробляється 65,7 тис. т фруктів, що є недостатнім для задоволення потреб населення області у продуктах садівництва і ягідництва. Тому нові насадження закладено в останні роки у Гусятинському, Заліщицькому, Кременецькому та інших районах. Деякі з них вже дають врожаї і завдяки цьому виробництво плодів і ягід збільшилось у 2014 р. порівняно з 2000 р. майже у 6 разів.

Впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. у тваринництві області відбулися значні зміни. Це виявилось передусім у його галузевій структурі. Традиційно тваринництво в області було багатогалузевим і розвивалося, як у сільськогосподарських підприємствах, так і в господарствах населення. Для його розвитку були сприятливі умови: польове кормовиробництво, надходження відходів від харчової промисловості, виробництво комбікормів та ін. Але у процесі реформування сільського господарства ця галузь зазнала глибоких кризових змін, що виявились у нищенні тваринницьких ферм, значному скороченні поголів'я тварин (табл. XII.3.), зниженні їх продуктивності.

Таблиця XII.3

Поголів'я худоби у всіх категоріях господарств Тернопільської області (на кінець року), тис. голів*

	1980	1990	2000	2010	2014
Велика рогата худоба, в т.ч.:	922,1	930,0	441,4	182,4	187,0
корови	309,5	303,3	210,2	111,9	105,4
свині	531,0	527,5	312,8	369,7	146,4
вівці і кози	139,0	153,3	2,3	1,5	13,9
птиця	5244	5255	4143	4336	5019

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Виробництво тваринницької продукції переважно почали здійснювати господарства населення, але вони малопродуктивні. Крім цього, цінова політика, що проводиться в Україні стосовно продукції тваринництва, спричинила внаслідок занижених закупівельних цін зменшення виробництва молока і м'яса на продаж.

Більшість поголів'я худоби, свиней, птиці зосереджене тепер у господарствах населення, які виробляють майже 80% м'яса, 94% молока, 71% яєць в області. Зміна показників виробництва тваринницької продукції в області має такий вигляд (табл. XII.4).

У структурі виробництва м'яса збільшилася частка свинини (до 50%, в 1990 р. – 29,8%) і птиці (до 19%, у 1990 р. – 7,8%), але зменшилась яловичини і телятини (до 30%, у 1990 р. – 61,8%), баранини (у 6 разів).

**Виробництво тваринницької продукції у всіх категоріях господарств
Тернопільської області***

Види продукції	1980	1990	2000	2010	2014
Молоко, тис. т	656,6	808,3	505,6	416,7	480,6
М'ясо (в забійній вазі), тис. т	102,6	123,0	48,2	37,1	53,9
Яйця, тис. штук	33620	35920	23450	36980	42770
Вовна, т	375	379	6	3	3

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Зміна структури м'ясної продукції та збільшення виробництва молока може бути здійснено у процесі створення нових тваринницьких комплексів з новітніми технологіями. Цей процес в області вже розпочався на базі сільськогосподарських підприємств у Лановецькому, Тербовлянському, Бучацькому та інших районах.

Ще однією галуззю, яка нарощує показники у виробництві валового внутрішнього продукту в області, є транспорт. Обсяги перевезень усіма видами транспорту уже з 2000 р. почали зростати. За 2000-2014 рр. обсяг перевезень зріс у 1,5 рази, а пасажирів – у 1,2 рази. У структурі вантажообороту, в якому тенденція до зростання намітилась з 2000 р. (до 2000 р. від 1990 р. обсяг вантажообороту зменшився у 5 разів), перевагу має автомобільний транспорт (54%). До 2012 р. більший вантажооборот мав залізничний транспорт. Цим видом транспорту перевозять здебільшого зерно, ліс, будматеріали, цукор, а автомобільним – продукти харчування, нафтопродукти та ін.

Автомобільний транспорт є провідним у перевезеннях пасажирів. У 2014 р. ним перевезено 67,2 млн. осіб (74% від усіх перевезень), що в 1,4 рази більше, ніж у 2000 р., але майже у 2 рази менше, ніж у 1990 р. Переважають перевезення внутрішньоміського сполучення (55 млн. осіб), у приміських перевезеннях було задіяно 28,9 тис. осіб, що більше, ніж у 2000 р. на 9,7 тис. осіб.

Розвитку автомобільного транспорту в області сприяє збільшення рухомого складу – вантажних автомобілів, пасажирських автобусів, легкових автомобілів. Тільки за 2000-2014 рр. цей рухомий склад збільшився відповідно у 1,8; 2,0 і 1,9 рази.

При незмінній структурі видового складу транспорту дещо змінились обсяги вантажо- і пасажироперевезень залізничним і автомобільним транспортом. Вони і далі переважують на автомобільному транспорті, але частка їх на цьому виді зменшилась з 90% до 18,5% у перевезеннях вантажів і з 80% до 73,6% у перевезеннях пасажирів.

Такі види транспорту, як річковий та авіаційний, тепер не мають регулярного сполучення, хоча в області є аеропорт, але він виконує тільки приватні перевезення. Судна річкового флоту вже непридатні до експлуатації.

Тернопільська область має зручне транспортно-географічне положення, вона знаходиться на залізничних і автомобільних шляхах між Києвом і Львовом, недалеко від кордонів держави з країнами ЄС, тому розвитку транспорту має приділятися значна увага.

Особливо збільшились у виробництві ВВП частка галузей сфери послуг, яка найпершою зазнала змін серед галузей господарства області. До неї відносяться галузі, що надають матеріальні і духовні послуги (освіта, культура, наука, мистецтво, торгівля, житлово-комунальне господарство, спорт, сфера управління, сфера фінансів, страхування, рекреація, охорона здоров'я, зв'язок та ін.). Саме в них виникають нові послуги, створюються нові заклади. Провідне місце серед галузей займає торгівля і матеріально-технічне постачання, частка яких у виробництві ВВП тільки з 2000 р. до 2014 р. збільшилась у 2 рази. Платні послуги надають також заклади інших галузей – сфери відпочинку і охорони здоров'я, освіти, зв'язку, спорту та ін. Однак кількість

закладів у цих галузях зменшилася, особливо це торкнулося демонстраторів кінофільмів та клубних закладів (відповідно у 9 і 1,2 раза, порівняно з 1990 р.). Майже у 2 рази скоротився бібліотечний фонд, а кількість глядачів на сеансах зменшилась аж у 700 разів. Збільшилась в області частка у ВВП фінансових закладів, діяльності готелів та ресторанів, операцій з нерухомим майном, надання послуг підприємцям, інжинірингу, ремонту автомобілів, виробництва та розподілу електроенергії, води та газу.

Внаслідок розвитку в області туризму збільшується кількість готелів (таких 59, в 2000 р. – 27), туристичних баз та інших засобів розміщення. Вони розраховані на одночасне розміщення майже 1,2 тис. осіб. Найбільше їх у містах Тернополі та Кременці, де відповідно може бути розміщено половина від всіх, що потребують тимчасового житла. Ще відсутні такі заклади у Козівському, Зборівському, Підгаєцькому та Підволочиському районах.

В області розвинений лікувально-оздоровчий туризм. Тут є 9 санаторіїв, 3 санаторії-профілакторії, 3 бази відпочинку, де щорічно оздоровлюються 14-15 тис. осіб Кризові процеси у господарстві, невисокі заробітки людей, зумовлюють зменшення кількості відпочивальників (у 2 рази порівняно з 1990 р.). завдяки чистоті довкілля в області оздоровлюються люди, передусім діти, з інших регіонів України. Частка дітей до кількості відпочивальників становить близько 1/3. Є сприятливі умови (мінеральні води, лікувальні грязі, чисте повітря, ліси, водойми) для оздоровлення людей у різних частинах області. А багаті історико-культурні та природні туристичні ресурси можуть бути основою для розвитку різних видів туризму (спортивного, пізнавального, наукового, фестивального, замкового та ін.). Зважаючи на потужний туристичний потенціал, туризм у майбутньому може стати пріоритетною галуззю економіки області.

Важливою галуззю сфери послуг в Тернопільській області є освіта. Тут постійно збільшується кількість людей, які здобувають освіту. Якщо в 1980-1981 н.р. в вищих навчальних закладах навчалось 13,4 тис. студентів, у технікумах – 12,7 тис. осіб, у школах – 189 тис. учнів, то вже у 1994-1995 рр. відповідно 22,8 тис., 11 тис., 169,4 тис. осіб, а у 2014-2015 н.р. відповідно 109,4 тис. осіб (деяке зменшення зумовлене погіршенням демографічних процесів впродовж 90-их років ХХ ст. – початку ХХІ ст. і внаслідок цього – загальним зменшенням кількості дітей).

В області постійно змінюється кількість шкіл: у 1980-1981 н.р. їх було 906, у 1994-1995 н.р. – 905, а у 2014-2015 н.р. – 876. Через значне зменшення кількості дітей відбувається скорочення числа шкіл, особливо у сільській місцевості. Це найбільше торкнулося початкових шкіл, деякі повні середні школи переведено у неповні. Стоїть питання оптимізації розміщення шкіл у селах області, яке може бути вирішене у контексті формування нових територіальних громад. Це стосується і забезпечення дітей дошкільними закладами.

Область має високі показники забезпечення закладами культури – клубами, кіноустановками, бібліотеками та ін. Але їх діяльність не задовольняє населення у послугах, що ними надаються. Потрібні нові форми їх діяльності, нові види закладів, які б надавали нові послуги. Такі заклади вже pojawiaються у містах області, але вони ще надають дуже обмежений спектр послуг.

Високий рівень забезпечення в області закладами охорони здоров'я, медичним персоналом та ліжками, однак рівень розвитку цієї галузі ще низький внаслідок недостатнього матеріально-технічного оснащення медичних закладів, низької спроможності населення у забезпеченні ліками та платними медичними послугами. Ліквідація сільських лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів у багатьох селах ще більше загострила проблему, необхідна реформа цієї галузі.

Аналіз сучасної галузевої структури господарства Тернопільської області свідчить про регресивні і прогресивні тенденції переходу економіки до ринкових відносин. До регресивних відносяться зменшення диверсифікації виробництва, наявність

До оптимізації галузевої і просторової структур господарського комплексу

малоефективних виробництв, зменшення приросту виробництва у багатьох галузях, розпад усталених функціональних зв'язків. До прогресивних тенденцій відноситься поява нових виробництв і форм організації виробництва, формування нових міжгалузевих зв'язків, впровадження сучасних технологій виробництва та ін. Але ці тенденції дуже повільно впроваджуються, перехід до ринкових відносин відбувається дуже повільно.

Зміни у структурі господарства Тернопільської області вплинули і на зміни у зовнішньоекономічній діяльності регіону. Обсяги зовнішньоекономічної діяльності збільшились у 2014 р. порівняно з 2000 р. у 9 разів, сальдо зовнішньої торгівлі становить тепер 55 млн. дол. У товарній структурі експорту переважають сільськогосподарські продукти (37,8%) та електротехнічні вироби (47,8%), а у структурі імпорту – машини й устаткування (48,9%), продукти хімічної промисловості (20,3%), паливні матеріали, транспортні засоби та ін.

Змінилася і географія зовнішньої торгівлі: значно збільшились обсяги експорту і імпорту товарів з країнами ЄС і зменшилась частка Росії. У 2014 р. майже половину експорту і імпорту товарів здійснювалося із Польщею, серед важливих – Німеччина, Китай, Білорусь, Іспанія, Нідерланди, Румунія та ін.

У структурі обсягів торгівлі послугами переважають транспортні та послуги, пов'язані з подорожами. Найбільші вони з Польщею (68,2% експорту та 31,6% імпорту послуг), Німеччиною (відповідно 27,1% і 2%), Швецією, Великою Британією, США, Швецією, Росією. Збільшується імпорт послуг, пов'язаних з переробкою мінеральних ресурсів та ділових послуг.

Для розвитку області залучаються іноземні інвестиції. Їх обсяги ще невеликі (в 2014 р. – 68,9 млн. дол.), але вони дещо більші, ніж у попередні роки: в 2000 р. – 17,3 млн. дол., в 2010 р. – 66,5 млн. дол. Більшість з них (93%) – із країн ЄС, вони переважно спрямовані у розвиток харчової промисловості, транспорту, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування. Понад 1/3 їх обсягів направлена на підприємства м. Тернополя і Тернопільського району, крім них – Буцацького і Зборівського районів. Зовсім відсутні прямі іноземні інвестиції у господарство Підгаєцького, Заліщицького, Ланівського районів, діже малі – Козівського, Збараського, Підволочиського районів. Збільшення обсягів іноземних інвестицій є важливою передумовою подальшої реструктуризації економіки регіону, виведення її з депресивного стану.

Зважаючи на ресурсний потенціал Тернопільської області, доцільно визначити галузі, які сприятимуть соціально-економічному розвитку, переходу до досконалої структури господарства. Такими галузями господарства регіону можуть стати переробна промисловість (харчова, легка, будматеріалів), транспорт, сільське господарство, рекреація, освіта і наука.

Дослідження галузевої структури господарства Тернопільської області свідчить про те, що вона зазнала значних трансформацій в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Вони полягають у звуженні напрямку спеціалізації області – сільське господарство і харчова промисловість; у значному скороченні виробництва машинобудівної і легкої промисловості; зміні структури посівних площ сільськогосподарських структур на користь кукурудзи, сої, соняшника, ріпаку і скорочення площ під цукровими буряками; у зміні форм власності підприємств і закладів; у швидшому реформуванні сфери послуг порівняно з виробничою сферою і посилення її ролі у виробництві валового внутрішнього продукту.

Вивчення сучасної структури господарства області, її трансформації може стати основою для вироблення основних засад її подальшого соціально-економічного розвитку. Ці засади передбачають комплексність у розвитку територій, тобто взаємозв'язаний розвиток господарства на основі раціонального територіального поділу й інтеграції

праці, найдоцільнішого використання природного і соціально-економічного потенціалу, який забезпечує ефективне використання основної міжрайонної функції і задоволення місцевих потреб господарства і населення.

У процесі виходу економіки області з економічної кризи необхідні подальші структурні зміни у господарстві. Передусім, поруч із розвитком сільського господарства та харчової промисловості пріоритет повинен надаватися рекреації (особливо туризму) та галузям, які використовуватимуть надлишковий трудовий потенціал та матимуть інноваційні технології. Перевага повинна надаватися середнім і малим підприємствам, які можуть швидко переорієнтуватися на виробництво конкурентоздатної продукції. Важлива при цьому участь іноземних інвесторів та коштів місцевого населення, що працює за кордоном.

В області необхідно також розвивати сферу послуг, яка хоча займає значне місце у виробництві ВВП, однак за рівнем розвитку галузей ще значно відстає від інших регіонів країни. Важливе значення у її реформуванні має впровадження нових форм обслуговування населення, інноваційних технологій у виробництві послуг, а також формування галузей (сфера управління, освіта, медицина та ін.), створення конкурентоздатної продукції (послуг). Поступово збільшуватиметься роль туризму, ця галузь має стати територіальним брендингом регіону, однією з галузей, які «втягнуть» регіон із соціально-економічної кризи, посилять його інтеграцію у європейські економічні структури. Це сприятиме підвищенню рівня життя населення регіону, поліпшенню його якості.

XII.2 Основні риси сучасної просторової структури господарства Тернопільської області, шляхи її оптимізації

Територіальна структура господарства, як і галузева, зазнає значних змін внаслідок трансформаційних процесів у життєдіяльності населення, що відбуваються в сучасних умовах. Щоб проаналізувати ці зміни, необхідно звернутися до досліджень попередніх років, які розкривають територіальну структуру господарства, що склалась у Тернопільській області у радянський період.

Позаяк у передкризовий період регіон був промислово-аграрним, в якому провідне місце займали галузі промисловості (машинобудування, легка і харчова), то вони й формували опорні економічні центри території. Вже у 80-90-их роках ХХ ст. в області було 9 галузевих, 26 багатогалузевих промислових центрів і 1 промисловий вузол (Заставецька О., 1997).

У більшості галузевих центрів, де було зосереджено 9% промислових фондів і працівників, були зосереджені підприємства харчової промисловості (консервні, спиртові, цукрові заводи). Переважна більшість – це невеликі підприємства. До таких центрів відносять – Хоростків, Золотий Потік, Дедеркали, Товсте, Іване-Пусте, Гримайлів, Козлів, Ковалівка). У багатогалузевих промислових центрах були зосереджені підприємства легкої і харчової промисловості, виробництво будматеріалів і металовиробів. В них розміщувалося майже 60% промислових підприємств і вироблялося майже 40% промислової продукції. Серед найбільших центрів – Чортків, Кременець, Бережани, Тербовля, Бучач, Борщів та ін.

Найскладнішим елементом територіальної структури області був Тернопільський промисловий вузол, що охоплював промислові центри, які були взаємопов'язаними за виробництвом продукції (Тернопіль, Збараж, Козова, Микулинці, Дружба, Великі Бірки, Велика Березовиця, Великий Глибочок та ін.). Тут вироблялось 51% промислової продукції області, були зосереджені найбільші підприємства легкої («Текстерно»), машинобудівної (в/о «Ватра», «Комбайновий завод», «Оріон», «Сатурн», «Квантор»), харчової (маслозавод, молокозаводи, консервні, цукрові і спиртові заводи), меблеві фабрики та ін. Виробничий профіль вузла визначали харчова, машинобудівна, легка

До оптимізації галузевої і просторової структур господарського комплексу

промисловість, розвивались і інші галузі (будматеріалів, деревообробна), але їх частка у виробництві продукції була незначною. Промисловий вузол був розосередженим, головним центром було м. Тернопіль, в якому вироблялось 49% промислової продукції вузла. Через певну надмірну концентрацію промислового виробництва у м. Тернополі, а особливо зосередження тут великих машинобудівних підприємств поставило питання створення філій цих підприємств у інших центрах вузла, що сприяло їх соціально-економічному зростанню (Козова, Збараж, Підволочиськ, Микулинці та ін.). Для розосередження промислового виробництва у різних частинах області планувалося формування ще двох промислових вузлів – Кременецького і Чортківського, які б були також обробними.

Формуванню промислових вузлів і центрів завадила соціально-економічна криза, яка охопила Україну у кінці ХХ ст. і супроводжувалась ліквідацією багатьох підприємств, значним скороченням їх діяльності. Розрив економічних зв'язків із постачальниками сировини і споживачами продукції, невміння швидко переорієнтуватися на потреби споживача, відсутність коштів на модернізацію виробництва, а іноді й просто бойкот директорів призвели до зупинки діяльності спочатку найбільших, а потім і решти промислових підприємств. Особливо це було катастрофічно для м. Тернополя і тих центрів, де промислове підприємство було містоутворюючим (Бережани – консервний і склозавод, Залозці – консервний завод, Підгайці – комбікормовий і консервний заводи, Козова – цукровий завод, Тербовля – взуттєва і фабрика ялинкових прикрас, Іване-Пусте – ремонтно-механічний завод, Скалат – фабрика хімтоварів та ін.). Зміна спеціалізації сільського господарства, а особливо, зменшення посівів цукрових буряків, стало причиною закриття цукрових заводів, які у 9 містечках області були важливими містоутворювальними галузями, тепер заводи працюють тільки у м. Збараж та Кременець.

Випуск неконкурентоздатної продукції у швейній, трикотажній, фарфорово-фаянсовій, меблевій промисловості став причиною закриття невеликих підприємств у містечках області, що звузило їх містоутворювальну базу і перетворило їх у поселення без яскраво вираженої функціональної домінанти. Водночас внаслідок виникнення нових, переважно невеликих підприємств, соціально-економічна база деяких поселень збагачується новими виробництвами (м.Копичинці - м'ясні вироби, м.Бучач – сирзавод), або цілком змінює свою спеціалізацію.

Грунтовне дослідження, яке провели щодо сучасної соціально-економічної бази міст Тернопільської області І.Ілляш та Д.Ткач (2013), дало змогу виявити ті зміни, які відбулися у процесі ринкових перетворень. Вони встановили, що у багатьох колишніх промислових центрах промисловість втратила свої позиції, натомість посилили своє значення т.з. соціальні функції, тобто з обслуговування навколишніх територій (адміністративно-організаційні, інформаційні, культурно-освітні та ін.). Завдяки концентрації економічних та неекономічних функцій міські поселення є центрами, які обслуговують населення і господарство навколишньої місцевості (організаційно-господарські та ділові центри).

Найбільше функціонально розвиненим є м. Тернопіль – обласний центр, в якому зосереджений найбільший демографічний та соціально-економічний потенціал, це й зумовлює його багатофункціональність. Внаслідок змін у господарстві це місто вже не є центром промислового вузла, воно все більше виступає як центр обслуговування населення області.

Другу групу поселень творять районні центри (12 міст і 5 селищ міського типу). Вони дуже відрізняються за демографічним потенціалом (м. Чортків - 28 тис. жителів, м.Підгайці – 1,2 тис. жителів), особливостями розвитку соціально-економічної бази. Внаслідок тривалої кризи та змін в економіці промисловість залишилась містоформувальною тільки у Чорткові, Кременці, Бучачі, Збаражі.

У райцентрах зосереджені установи районного значення для обслуговування сільськогосподарської, соціальної і управлінської інфраструктури, що роблять їх т.з. діловими центрами для населення району. У деяких з них розвинена освітня діяльність (Теребовля, Чортків, Бережани, Кременець, Бучач), рекреація (Гусятин, Заліщики, Збараж, Борщів), поступово ці галузі стануть містоформувальними поруч із промисловістю (а іноді і замість неї). Наявність у цих центрах вищих і середніх навчальних закладів, а також пам'яток історії та архітектури роблять ці містечка рекреаційними та освітніми центрами. А масові заходи, що в них проводяться (фестивалі, змагання, концерти та ін.), роблять ці центри цікавими не тільки для місцевого населення, а й для людей інших регіонів.

Ще один тип центрів в області – це міста і селища міського типу, що є центрами обслуговування населення. Втративши промислові функції, ці поселення набули більше торговельних та сільськогосподарських (Скалат, Гримайлів, Козлів, Коропець, Заводське та ін.), рекреаційних (Золотий Потік, Микулинці, Вишнівець), наукових (Хоростків) функцій. Ще залишились промислові функції у смт Дружба, Скала-Подільська, Велика Березовиця (промисловість будматеріалів та харчова). Своєрідним сакральним центром в області є м. Почаїв, він розвивається як рекреаційний центр.

Серед центрів в області формуються і великі села, в яких вже склався певний вид діяльності, цікавий для населення всієї області, це рекреаційна діяльність у селах Більче Золоте (Борщівський район), Манюки (Зборівський район), Конопківка і Зарваниця (Теребовлянський район), Плотича (Тернопільський район), виробництво спирту (с.Струсів і с. Кобиловолоки Теребовлянського району, с.Нове Село Підволочиського району та ін.).

Розширення функцій поселень пов'язане за сучасних умов із децентралізацією управлінських функцій, передусім створенням нових територіальних громад. Центри таких утворень набудуть нових функцій, посиляться їх соціально-економічна база, будуть нові можливості для розвитку поселень. Тому трансформація територіальної структури господарства у найближчому часі є неминучою. Саме із нею пов'язана оптимізація всієї структури господарства області, а вона можлива тільки при проведенні зваженої регіональної економічної і соціальної політики.

Завдяки більш-менш рівномірному розміщенню міських поселень в області геопросторова організація її господарства є однорідною: «центр-периферія». В області є 1 велике місто – обласний центр і із віддаленням від нього рівень соціально-економічного розвитку зменшується, зменшуються конкурентні переваги території. Це знайшло підтвердження у науковців, які вивчали просторову організацію господарства Тернопільської області (О.Заставецька, 1997, 2012; Д.Ткач, 1997; Д.Ткач і І.Лляш, 2013; Л.Заставецька, 2013). За майже всіма показниками в області лідирує Тернопільський район, потім – райони навколо нього, а вкінці – райони на окраїнах області (крім тих, що мають відносно більші центри – Кременець, Чортків – і завдяки своєму демографічному і соціально-економічному потенціалу вони розвиваються швидше, ніж менші районні центри.

Тернопільський район, на території якого знаходиться обласний центр, має певні конкурентні переваги і приміський тип сільського господарства. Всі інші райони мають однотипну спеціалізацію сільського господарства (крім Заліщицького і Борщівського, де розвивається тепличне господарство) і їх розвиток пов'язаний з розвитком аграрної сфери, рекреації і сфери послуг. Це відзначила у своєму дослідженні Л.Заставецька (2013), що розробляла проблеми вдосконалення геопросторової організації суспільства у процесі адміністративно-територіального реформування країни. Щодо району Тернопільської області, то прогнозування їх розвитку подано у таблиці XII.5, воно враховує демографічний потенціал, розвиток виробничої, соціальної і економічної підсистем у майбутньому.

До оптимізації галузевої і просторової структур господарського комплексу

Як видно з неї, всі райони Тернопільської області потребують стимулювання соціально-економічного розвитку. А це пов'язано із активізацією т.з. «плюсів зростання» – міст і селищ міського типу і становленням поліфункціональності сільських територій. Це, у свою чергу, сприятиме оптимізації просторової структури господарства області.

Таблиця XII.5

Прогнозування розвитку адміністративних районів Тернопільської області

Райони	Чисельність населення на 2025 р., тис. осіб	Заходи із вдосконалення:		
		Виробничої підсистеми	Соціальної підсистеми	Екологічної підсистеми
Тернопільський	58,10	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Посилення спеціалізації сільського господарства приміського типу. ➤ Розширення сільських виробництв за рахунок винесення малих підприємств у села району. ➤ Посилення підприємницької діяльності жителів району 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Розвиток рекреаційної сфери. ➤ Підвищення рівня культури, торгівлі і побутового обслуговування населення за рахунок впровадження нових форм обслуговування населення 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Поліпшення системи водопостачання м. Тернополя. ➤ Спорудження сміттєпереробного заводу.
Підгаєцький+Бережанський	39,28	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Стимулювання досягнення оптимальної спеціалізації сільського господарства, розширення галузевої структури тваринництва. ➤ Розвиток малих підприємств харчової промисловості, швейних підприємств, ремонтних майстерень тощо. ➤ Реконструкція окремих промислових підприємств, які переробляють сільськогосподарську сировину і використовують трудові ресурси. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Створення освітніх і медичних кластерів з центрами у Бережанах і Чорткові. ➤ Розвиток лікувально-оздоровчої рекреації на основі використання мінеральних вод і грязей, різних форм туризму, в т.ч. сакрального. ➤ Розширення сфери послуг у всіх селах, передусім малих. ➤ Забезпечення всіх поселень закладами освіти і охорони здоров'я. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Проведення заходів із зменшення забруднення ґрунту, води отрутохімікатами і добривами. ➤ Використання екологічних стежок у рекреації.
Шумський+Кременецький	61,58			
Зборівський+Козівський	56,21			
Гусятинський	35,04			
Збаразький	38,40			
Ланівецький	18,66			
Підволочиський	28,36			
Теребовлянський	44,85			

			<ul style="list-style-type: none"> ➤ Підвищення транспортної доступності населених пунктів за рахунок поліпшення якості доріг між селами. ➤ Поліпшення якості житлового фонду у селах. ➤ Оптимізація мережі освітніх і медичних закладів у селах. 	
Бучацький	46,75	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Підвищення ролі тваринництва у сільському господарстві, овочівництва (тепличного і раннього). ➤ Збільшення частки крупнотоварних господарств у виробництві сільськогосподарської продукції. ➤ Розвиток конкурентоспроможних переробних підприємств харчової промисловості за рахунок залучення інвестицій. ➤ Розвиток транспортної і ринкової інфраструктури. ➤ Розвиток традиційних занять у селах (вишивання). 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Розвиток різних видів рекреації на основі освоєння природних та історико-культурних ресурсів (пізнавальна, наукова, спортивна, сакральна). ➤ Розвиток соціальної сфери за рахунок нових закладів і форм обслуговування населення. ➤ Поліпшення благоустрою сільських поселень. ➤ Оптимізація мережі освітніх і медичних закладів. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Широке залучення НПП «Дністровський каньйон» до рекреаційної діяльності. Природоохоронна діяльність.

*за джерелом [2, с.278]

Література:

1. Барановський М. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України / М.О.Барановський // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України: Матер. V Міжнар. наук. конф. 21-23 жовтня 2010 р. – К., 2010. – С.34-36.
2. Заставецька Л.Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України [Текст] : монографія / Л. Б. Заставецька ;

До оптимізації галузевої і просторової структур господарського комплексу

- [наук. ред. Шаблій О. І.] ; Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. - Т. : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. - 331 с.
3. Заставецький Т.Б. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія / Т.Б.Заставецький. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
 4. Захарченко В.І. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід): навч. посібник / В.І.Захарченко, Г.М.Заболотний та ін. – Вінниця: Вид. ВДАУ, 2006. – 395 с.
 5. Захарченко В. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.
 6. Ілляш І. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / І.Д.Ілляш, Д.В.Ткач. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
 7. Корнус А.О. Трансформація регіональних соціогеосистем як об'єкт дослідження суспільної географії // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м.Чернівці, 9-11 жовтня 2014 р.). – Чернівці: Родовід, 2014. – С. 125-127.
 8. Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку: навч. Посібник / М.Д.Пістун, А.Л.Мельничук. – 2-е вид., перер. і доп. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 280 с.
 9. Руденко Л.Г. Економічні, соціальні і екологічні відміни регіонів України у контексті сталого розвитку / Л.Г.Руденко, О.О.Кулік // Український географічний журнал. – 2000. - №3. – С.18-27.
 10. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / [за ред. Г.В.Балабанова, В.П.Нагірної, О.М.Нижник]. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
 11. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І.Шаблій. – Львів: Вид. ЛНУ, 2003. – 444 с.